**ВІДГУК**
**офіційного опонента**
**на дисертацію Є.О. Крапивіна «Основні засади юридичного позитивізму у сучасних доктринах Великої Британії та США», подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»**

Процеси трансформації в суспільстві та державі, кризові явища в світі: економічне падіння, воєнні загрози, неконторольовані міграції та ін. кардинально впливають на державно-правові інститути загалом та правовий простір зокрема. З огляду на це, в юридичній науці постійно актуалізується питання необхідності осмислення права з точки зору нових тенденцій та викликів. Важливим у даному випадку є конструктивний підхід до права в аспекті загальновизнаних концепцій праворозуміння.

Наразі категорія «параворозуміння» характеризує право з точки зору його сутності, процесів виникнення, функціонування та розвитку. При цьому, завданням науки є не лише формулювання визначення права, а й з'ясування, власне, зворотного – механізму прояву праворозуміння як одного із головних детермінуючих факторів у формуванні змісту права. Вирішення цієї наукової проблеми залишається актуальним завданням науки теорії держави і права.

З огляду на те, що право – це складний багатогранний, багатовимірний, багатозначний феномен, в якому поєднуються нормативні та етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, досягнення правової доктрини та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, діапазон поглядів щодо розуміння права досить широкий. Відповідно найбільш суттєві питання про сутність і невід'ємні властивості права вирішуються різними представниками науки про право по різному. Дискусії починаються на початку наукового пізнання права з приводу вихідного питання: до якої сфери явищ належить право. Окрім цього існує низка аспектів, що зумовлюють диверсифікацію знання про право та появу різних шкіл праворозуміння. При цьому проблема праворозуміння надзвичайно важлива як на доктринальному рівні, так і для юридичної практики. Від вирішення даного питання залежить повнота та всебічність наукового аналізу в оцінці сутності права, його природи, джерел, механізмів та закономірностей його дії в соціальному просторі.

Представлена до розгляду дисертаційна робота є однією із спроб вироблення науково обґрунтованої парадигми розуміння сутності та змісту сучасної концепції юридичного позитивізму як одного із видів розуміння сутності та змісту права.

Проблеми визначення сутності і змісту юридичного позитивізму в Україні досліджувалися на рівні комплексних робіт, але здебільшого лише у контексті інших течій поглядів на право. Мова йде насамперед про праці С.Ф. Алаіс, С.І. Максимова, К.В. Горобця, А.В. Баран. При цьому наявні публікації щодо окремих складових теорій англо-американських юридичний

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Вх. № 417-427
«10» 06 2026 р.

позитивістів: Г.А. Вдовина досліджувала англо-саксонську філософію права XX ст., проте зважаючи на час написання цієї роботи, вживана термінологія вже застаріла, а ідеї юридичного позитивізму представлені дуже стисло, ґрунтуючись на російськомовних перекладних джерелах.

Р.П. Луцький дослідив теоретико-правові засади формування сучасного позитивного права, присвятивши детальну увагу філософським аспектам формування юридичного позитивізму. Ю.В. Цуркан-Сайфуліна дослідила зв'язок влади і права у концепціях юридичного позитивізму та вперше проаналізувала деякі ідеї ексклюзивного юридичного позитивізму Дж. Раза.

В. Середюк і О. Богдан досліджували нормативність права в юридичному позитивізмі, зокрема питання чому людина підкорюється праву. Б.В. Малишев аналізував ідеї Г. Гарта та м'якого позитивізму, намагаючись запозичити в нього ідеї м'якого позитивізму для обґрунтування сучасної конвергенції ідей права позитивного і права природного. О.С. Гримайло досліджував політичну філософію Дж. Раза, що зумовлено наявністю перекладу українською ключової роботи з цієї теми.

У навчальній літературі огляд ідей сучасного юридичного позитивізму зазвичай обмежений коротким оглядом праць Дж. Остіна та Г. Кельзена. Лише в декількох підручниках останніх років можна знайти згадку про Г. Гарта, Дж. Коулмана, а також інформацію про поділ на інклюзивний та ексклюзивний англо-американський юридичний позитивізм тощо.

Таким чином в українській юридичній науці відсутній системний погляд на головні ідеї та здобутки сучасного англо-американського юридичного позитивізму. Також відсутній огляд основних позицій критики позитивізму з боку вчених цієї ж англо-американської правової традиції.

***Метою дослідження*** є розкриття ключових засад сучасного англо-американського юридичного позитивізму, оцінка його критики з непозитивістських позицій (насамперед природно-правових підходів в англо-американській юридичній науці) та аналіз застосування цих ідей у судовій практиці України вищими судами, що створюють квазіпрецеденти для забезпечення стабільності правової системи.

Для досягнення мети Є.О. Крапивіним було проаналізовано ключові ідеї позитивістів щодо поняття права, зв'язку моралі й права, ролі державного примусу; здійснено періодизацію та класифікацію доктрин сучасного англо-американського юридичного позитивізму (інклюзивний/ексклюзивний юридичний позитивізм); обґрунтовано проблеми українських перекладів термінології та запропоновано власний тезаурус щодо найбільш оптимального перекладу понять з англійської мови (мовні аспекти враховано через авторський переклад термінів, відсутніх в українській традиції – додаток №1); введено в науковий обіг ідеї надсучасних авторів (К. Хімма, С. Шапіро); проаналізовано критику з боку англо-американських непозитивістів, насамперед прихильників природно-правового типу праворозуміння (Р. Дворкін, Л. Фуллер, Дж. Фінніс, Р. Алексі); виявлено ознаки юридичного позитивізму в рішеннях судів вищих інстанцій, що формують квазіпрецедент – Конституційного Суду України та Верховного Суду.

***Об'єктом дослідження*** визначено англо-американський юридичний позитивізм як тип праворозуміння. ***Предметом*** – основні положення доктрин сучасних представників теорії та філософії права Великої Британії та США (Г. Гарт, Дж. Раз, К. Хімма, С. Шапіро).

***Методологічну основу*** становлять принципи наукового пізнання (об'єктивність, всебічність, достовірність). Зокрема, автором було застосовано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, індукція, дедукція, порівняння, моделювання) та конкретно-наукові: історичний (для періодизації розвитку юридичного позитивізму); логічний (для вивчення формування наукових напрямів); порівняльний (для зіставлення різних типів праворозуміння); системний (для аналізу взаємозв'язку права з мораллю); формально-аналітичний (для формулювання положень типів праворозуміння та їх зв'язку з різними соціальними регуляторами); метод інтеграції (для виявлення цілісності права як явища); емпіричний (контент-аналіз судових рішень КСУ та ВС); формально-логічний (мисленнєвий експеримент, концептуальний аналіз як методи сучасної аналітичної філософії).

Дисертаційна робота є першим в Україні комплексним теоретико-правовим дослідженням ідей сучасного англо-американського юридичного позитивізму як панівного типу праворозуміння в юридичній науці Великої Британії та США.

Зокрема, на підставі проведеного дослідження Є.О. Крапивін виокремив основні засади сучасного юридичного позитивізму у Великій Британії та США (англо-американського юридичного позитивізму), а також тенденції щодо подальшого розвитку цього типу праворозуміння.

Важливим для дослідження стало впровадження *періодизації* всього англо-американського юридичного позитивізму, і виділено такі періоди: 1) докласичний (Т. Гоббс, Дж. Бентам), 2) класичний (Дж. Остін), 3) сучасний (Г. Гарт, Дж. Раз) та 4) надсучасний (К. Хімма, С. Шапіро та ін.).

Дисертантом виокремлено класифікаційні ознаки розмежування різних течій англо-американського юридичного позитивізму: інклюзивного та ексклюзивного, а саме: позитивізму – тез про соціальну природу права (поділ залежно від того чи крім соціального походження права (суспільної домовленості) має бути безумовно дотримана правова процедура створення права чи ні), тез про відокремлення/відокремлюваність норм права від норм моралі (поділ залежно від того включається мораль в поняття права чи ні).

У результаті аналізу обґрунтовано центральне місце тези про відокремлення права і моралі в теоріях англо-американського юридичного позитивізму шляхом аналізу різних поглядів на необхідність моральної оцінки чинного права: якщо для природно-правових теорій мова йде про універсальні моральні норми, що запобігають свавіллю влади шляхом ухвалення аморальних норм права, то англо-американські юридичні позитивісти скептично налаштовані до моральних норм, які не є універсальними і можуть використовуватись з тією ж метою;

Дисертантом виокремлено суть концепцій права сучасних та надсучасних англо-американських юридичних позитивістів за трьома ключовими ознаками: 1) взаємозв'язок моралі і права; 2) поняття права (соціальна природа права та підстави його визнання суспільством); 3) роль

державного примусу в праві (причини підкорення людьми нормам права), а також обґрунтовано ключові відмінності сучасного і надсучасного англо-американського юридичного позитивізму від його класичної версії – наказової (командної) теорії Дж. Остіна, а саме: 1) визнання норм-принципів поряд з нормами-правилами; 2) можливість застосування суддею позанормативних джерел права (насамперед моралі) в окремих критичних для життя і свободи людини випадках; 3) розширення ролі державного примусу до заохочувальних норм, а не лише фізичного державного примусу; 4) підкреслення ролі авторитету права та соціальної практики суб'єктів правозастосування в підставах підкорення суспільства праву (легітимації).

На підставі проведеного дослідження Є.О. Крапивіним введено у вітчизняний науковий обіг ключові терміни і назви концептів сучасних і надсучасних теорій англо-американських юридичних позитивістів, роботи яких не перекладено українською мовою (Дж. Раз, К. Хімма, С. Шапіро), а також пояснено історико-філософські та термінологічні проблеми українського перекладу Н. Комарової 1998 року засадничої для цього типу праворозуміння праці Г. Гарта «Концепція права» (The Concept of Law).

В роботі вперше у вітчизняній науці проаналізовано ключові ідеї ексклюзивного юридичного позитивіста Дж. Раза, який розглядав право як систему керівних норм і рішень, яка претендує на вищу юридичну силу у певному суспільстві, а оскільки вона є ефективною, то й користується такою ж ефективною владою в суспільстві, зокрема авторитетність права як підставу його нормативності; англо-американських юридичних позитивістів *надсучасного* періоду – «планувальну теорію» С. Шапіро та концепцію державного примусу в праві К. Хімми, зокрема наведено критичні аргументи щодо слабких місць цих теорій; ключові аргументи прихильників англо-американської природно-правової теорії (Р. Дворкін, Л. Фуллер, Дж. Фінніс) та непозитивістських теорій (Р. Алексі) стосовно обмеженого погляду юридичних позитивістів на мораль, яка є невід'ємною складовою права з огляду на наявність універсального характеру для всіх суспільств, а також того, що будь-які форми сучасного юридичного позитивізму все одно не можуть запобігти відвертому свавіллю влади в авторитарних та тоталітарних режимах.

На підставі проведеного дослідження дисертантом обґрунтовано невід'ємне місце державного примусу у визначенні природи права шляхом критичного осмислення ідей соціальної ефективності права (авторитету права) як підстави його нормативності (підкорення людей праву), висловлених англо-американськими юридичними позитивістами, які намагались усунути державний примус з поняття права.

Важливим для дослідження є розроблена методика пошуку ознак праворозуміння у рішеннях Конституційного Суду України та Верховного Суду для з'ясування стратегій подолання складних справ (hard cases) українськими суддями, рішення яких утворюють квазіпрецедент для судів нижчих інстанцій та ширшого кола суб'єктів правозастосування, яка полягає в ідентифікації ознак праворозуміння, стратегії їх застосування в рішенні, аналізі позицій, викладених в окремих думках суддів.

У роботі також аргументовано, що в мотивувальних частинах рішень Верховного Суду та Конституційного Суду України за замовчуванням присутні ознаки позитивістського праворозуміння, а у разі нечіткості правового регулювання або нестандартності справи в рішенні можуть наводитися аргументи із природно-правової традиції. У випадках подолання колізій, застосування аналогії, звернення до принципів права може мати місце як позитивістський чи природно-правовий, так і соціологічний підходи до розуміння права.

Однак, необхідно зазначити, що дане дисертаційне дослідження, як і будь-який науковий пошук, поряд з позитивними висновками та пропозиціями не позбавлене певних дискусійних моментів, що потребують уточнення та врахування під час захисту та подальших наукових досліджень Є.О. Крапивіна. Зокрема:

1. Як наголошується автором у основних положеннях та висновках дисертаційного дослідження юридичний позитивізм є домінуючим підходом у сучасних доктринах Великої Британії та США. Втім, на наше переконання, така категоричність потребує певної доказової бази, в тому числі проведення емпіричних досліджень теоретичного та прикладного характеру, які б дали змогу підтвердити або спростувати дану гіпотезу.

При цьому також важливо почути аргументацію автора на користь поєднання американської та британської правової традиції, які попри певні спільні риси мають також суттєві відмінності, в тому числі і щодо осмислення сутності та змісту сучасного права та його призначення.

2. Доволі дискусійним видається підхід дисертанта щодо класифікації юридичного позитивізму. Зокрема, як відомо класифікація – це система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільн и-ми ознаками та властивостями як критеріями класифікації, на підставі яких можливе його об'єднання в певні класифікаційні групи, визначення як спільних, так і відмінних ознак кожної з них. Важливим при цьому є дотримання правил класифікації, а саме того, що при діленні певного явища на групи має застосовуватися одна основа. Тому, пояснення потребує класифікація англо-американського позитивізму одночасно на докласичний та класичний і в той же час на сучасний і надсучасний, адже, не зрозумілим видається сенс, який вкладається автором у слова «класичний» та «сучасний». Важливим також є пояснення автора щодо поєднання т.зв. класичних періодів із хронологією розвитку вчення про юридичний позитивізм одночасно у двох країнах.

Зокрема, у підрозділі 1.2 автор стверджує, що «Англо-американський юридичний позитивізм складається з чотирьох ключових етапів: 1) *«докласичного»*: формування філософського підґрунтя юридичного позитивізму – англо-американський юридичний позитивізм спирається на філософсько-правові погляди Т. Гоббса (державна влада) [147, P. 76], Д. Г'юма (епістемічні засади позитивізму – поділ на чинне право та бажане право) [150, P. 469-470], Дж. Бентама (утилітаризм), Ж. Бодена (суверенна влада) та інших [195, P. 30]; 2) *«класичного»* (системне формування юридичного позитивізму – «командна/наказова» теорія Дж. Остіна [102], відповідно до якої «право є наказ суверена, забезпеченим санкцією

(державним примусом)»); 3) *«сучасного»* (починаючи з аналітичної філософії Г. Гарта та Дж. Раза і до початку 1990х років); 4) *«надсучасного»* (юридичний і філософський – Дж. Постема, М. Крамер, К. Хімма, С. Шапіро та ін. (середина 1990х років) – намагання сформувати нову програму, а не захищати і розвивати ідеї Г. Гарта і інших попередників). Така періодизація має *хронологічний* характер. При чому якщо перші етапи – «докласичний» і «класичний» є *географічно* суто англійським, то починаючи з Г. Гарта відбувається значний вплив на американську юриспруденцію, що дозволяє називати його вже англо-американським.» (стор. 55-56)

Окрім того, потребує додаткового обґрунтування використання термінів «сучасний» та «надсучасний» для позначення етапів, які мали місце у XX столітті загалом та особливо терміну «надсучасний» з огляду на існуючу в теорії та філософії права сталу термінологію.

3. Узагальнюючи результати дисертаційного дослідження, дисертант стверджує, що «Англо-американський юридичний позитивізм піддається критиці за моральну нейтральність, яка дозволяє легітимізувати диктаторські та тоталітарні державні режими (на кшталт «нацистського права» у XX ст.), ігноруючи зв'язок права з етичними принципами та справедливістю» (стор. 187) При цьому виникає запитання, чи можна розглядати юридичний позитивізм як загальне вчення чи будь-яку іншу концепцію праворозуміння в якості інструменту легіматизації чи делегітимації тих чи інших державних режимів ?

4. Аналізуючи вітчизняну судову практику дисертант приходить до висновку, що «судді за замовчуванням мають справу з чинним законодавством, – і якщо вони згодні з його змістом (не оцінюють його з позиції моралі або інших критеріїв), то за замовчуванням можна вважати мотивувальні частини їх рішень побудованими на ідеях юридичного позитивізму». (Стор. 189)

У зв'язку з цим виникає запитання, чи можна автоматично вважати рішення суду позитивістським, лише тому, що суд застосував чинне законодавство? Адже, як відомо, правотворчий процес у демократичній державі відбувається відповідно до принципів права, зокрема і верховенства права. Відповідно і чинне законодавство апріорі має відповідати цим принципам. Окрім того, відповідно до принципу розподілу влади суди не тлумачать чинне законодавство щодо «згоди» або «незгоди» з його змістом.

5. З огляду на важливість прикладного аспекту представленого дисертаційного дослідження для розвитку вітчизняного праворозуміння та практики правозастосування, було б корисним концептування методики пошуку ознак праворозуміння у рішеннях Конституційного Суду України та Верховного Суду принаймні у загальних висновках.

Ці та інші зауваження хоча і потребують пояснень автора під час захисту дисертації у спеціалізованій вченій раді, проте, в цілому, не впливають на високу оцінку проведеного дисертаційного дослідження і не перешкоджають оцінити його як завершену наукову роботу, яка вирізняється науковою новизною, в котрій вирішена актуальна наукова проблема, розв'язання якої полягає у комплексному аналізі основних засад юридичного позитивізму у сучасних доктринах Великої Британії та США.

Дисертантом також визначено перспективи подальшого дослідження, сформульовано низку гіпотез, які можуть скласти основу для поглибленої розробки проблематики юридичного позитивізму з урахуванням потреб сучасної юридичної науки і практики.

Положення та висновки дисертаційного дослідження є новими, науково обґрунтованими та достовірними.

Висновки і рекомендації, обґрунтовані автором за результатами дослідження, можуть бути використані в науково-дослідній роботі, навчальному процесі та юридичній практиці.

Дисертація відрізняється чітким формулюванням думок, логічним та послідовним викладенням основних положень, що свідчить про відповідний професійний рівень та наукову спроможність дисертанта. Зміст роботи, перелік наукових публікацій доводять наукову зрілість, володіння ним методологією і методикою дослідницької роботи.

Структура та обсяг дисертації визначається метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять дванадцять підрозділів, висновків до підрозділів, загальних висновків, одного додатку та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 217 сторінок, з них 160 сторінок – основний текст, 24 сторінки – список використаних джерел (252 найменування), 2 сторінки – один додаток.

Основні теоретичні положення, висновки та узагальнення дисертаційного дослідження викладено у 8 наукових працях, зокрема, в 5 статтях, опублікованих у фахових виданнях України з юридичних наук, а також 3 тезах доповідей на науково-практичних конференціях та круглому столі.

Ознак наявності академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації у тексті дисертації та публікацій не виявлено.

Зміст дисертації відповідає спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, за якою вона подається до захисту.

Наведене дозволяє зробити висновок, що дисертація Є.О. Крапивіна «Основні засади юридичного позитивізму у сучасних доктринах Великої Британії та США» виконана на високому науково-теоретичному рівні, є завершеною та науковою працею, в якій отримано нові обґрунтовані результати та висновки. Наукові завдання, які вирішено в дисертаційній роботі, мають суттєве значення як для юридичної науки, так і для правозастосовної практики.

За актуальністю, ступенем новизни, обґрунтованістю і достовірністю, науковою і практичною значущістю отриманих результатів, повнотою їх викладення в опублікованих дисертантом наукових працях дисертація відповідає спеціальності 081 «Право» та вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ № 283 від 03.04.2019, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024), Порядку присудження ступеня доктора

філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44 (із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ №341 від 21.03.2022, №502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024).

Отже, **Євген Олексійович Крапивін** заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

**Офіційний опонент:**
**доктор юридичних наук,**
**професор, член-кореспондент НАН України,**
**завідувач відділу теорії держави і права**
**Інституту держави і права**
**ім. В.М. Корецького НАН України** **Н.М. Пархоменко**

Підпис Пархоменко Н.М.
ПОСВІДЧУЮ
Вчений секретар Інституту
держави і права
імені В.М.Корецького НАН України
«09» 06 2026 р.

КИЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Вх. № 417.4/29
«10» 06 2026 р.